

Libre
de privilegis
de la ciutat d'Alacant
(1366 – 1450)

Edició a cura de
José Hinojosa Montalvo

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2008

*f*onts històriques valencianes

L*libre de privilegis
de la ciutat d'Alacant
(1366-1450)*

Llibre
de privilegis
de la ciutat d'Alacant
(1366 – 1450)

Edició a cura de
José Hinojosa Montalvo

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

•
2008

*f*onts històriques valencianes

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

© *Antonio Hinojosa Montalvo, 2008*

© *D'aquesta edició: Universitat de València, 2008*

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta:

Incendi de l'església de Santa Maria d'Alacant.

Taulells de ceràmica, segle XVIII. Santuari de la Mare de Déu del Castell d'Agres

Fotocomposició i maquetació: Publicacions de la Universitat de València

ISBN: 978-84-370-8718-4

*E*studi introductor

L'Arxiu Municipal d'Alacant ha tingut una història plena de desgràcies, que van des de la seua crema en la guerra dels «dos Peres» a mitjan segle XIV, fins a la seua destrucció durant l'incendi de l'Ajuntament el 1691 a causa d'un bombardeig. El resultat va ser la desaparició de quasi tota la documentació medieval, llevat d'alguns pergamins i d'un parell de manuscrits, que només en data recent, a partir dels anys setanta i vuitanta del segle XX, han estat estudiats adequadament. Un d'ells és el que porta per títol *Libro de los primitivos privilegios concedidos a la villa y pobladores de Alicante y Orihuela por el rey don Alfonso de Castilla su conquistador*,¹ i l'altre el cartulari que ara publiquem i que duu també per títol *Libre 2 de privilegis de Alacant*. El nombre 2 al·ludeix a la classificació arxivística de l'esmentat volum en els fons de l'arxiu alacantí.

Hem de ser conscients que la pèrdua de la documentació municipal ens impedeix conèixer amb precisió la trajectòria històrica de la ciutat en els segles medievals, que només podrem reconstruir a partir d'altres fonts, bé dels estudis derivats de les prospeccions arqueològiques o bé de l'anàlisi de la documentació emanada de la cancelleria reial. Pel que fa a aquesta última, tot i que siga una visió oficial, que atén sobretot la problemàtica municipal, no hi ha dubte que gràcies a ella, i en particular a aquests llibres de privilegis, avui sabem molt més d'Alacant que fa tan sols uns anys. D'ací, per tant, la importància i transcendència de publicar aquesta font documental, una de les joies de l'Arxiu Municipal, per a tots els interessats en la història de la ciutat.

¶ ¹ J. M. DEL ESTAL, M. L. CABANES CATALÁ i F. GIMENO MENÉNDEZ, *El Libro de los primiti-*

vos privilegios de Alicante de Alfonso X el Sabio, Madrid, Edilán, 1984.

El *Llibre de Privilegis* que editem aplega una extensa sèrie de còpies de documents expedits pels monarques d'Aragó als alacantins i que van servir per a delimitar i perfilar les relacions de la Corona amb els seus súbdits de la vila d'Alacant, en particular pel que fa referència al desenvolupament de les institucions i de les activitats socioeconòmiques de la ciutat al final de l'Edat Mitjana.

Els llibres de privilegis tenien una finalitat molt clara, que era la de servir de suport de conservació d'aquells documents que el municipi considerava més importants, servint de font d'informació directa per a fer valdre els seus drets en els casos que fos necessari, per exemple una delimitació de termes o els privilegis i franquícies dels seus veïns. Atès que els documents recopilats es copiaven a partir dels originals, que en molts casos han desaparegut, el seu valor històric és enorme i té la mateixa garantia que si fos original.

La fidelitat mostrada per Alacant a la Corona en la guerra dels «dos Peres», en la segona meitat del segle XIV, va fer que Pere el Cerimoniós concedís o ratificàs nombrosos privilegis i donacions en els anys posteriors a la fi de la guerra, amb els quals s'intentava pal·liar i reconstruir en allò possible les pèrdues documentals causades per la guerra i la destrucció intencionada per Pere I de Castella i les seues tropes de l'arxiu municipal.

El còdex havia romàs inèdit fins a l'any 1996, quan, amb motiu de la celebració del setè centenari de la conquesta de la ciutat d'Alacant per Jaume II, la Fundació d'Estudis Medievals Jaume II, amb el patrocini de la regidoria de Cultura de l'Excel·lentíssim Ajuntament d'Alacant, en va fer una edició facsímil, acompanyat d'un altre volum dedicat al seu estudi històric i codicològic, que va estar al meu càrrec i de la professora M. Luisa Cabanes Catalá.² La publicació ara de la transcripció de l'esmentat còdex culmina el periple recorregut fins ara i posa a l'abast dels estudiosos de la història medieval alacantina i del regne de València els documents originals, amb tota la seua vivacitat i riquesa de contingut.

LA CIUTAT D'ALACANT

Convé que recuperem un poc la memòria històrica d'Alacant per al lector i recordem que la llavors vila va començar a desenvolupar-se des del segle IX gràcies al seu excel·lent emplaçament en una cala, que li permetia tenir un port natural, ben defensat per la fortalesa del Benacantil. Aquesta vocació marítima va ser sempre decisiva en la història d'Alacant, orientada cap al comerç, però també al cors i la pirateria, que tants beneficis podia reportar.

Alacant va esdevenir port d'eixida cap al nord d'Àfrica i d'entrada cap a les terres altes de l'interior peninsular a través del corredor del Vinalopó, mentre

¶ ² J. HINOJOSA MONTALVO, *Alicante. Crisis y recuperación de una villa medieval: 1366-1450*,

Alacant, Fundación de Estudios Medievales Jaime II, 1996.

que l'antiga Via Augusta, que vertebrava la ruta costanera, conduïa cap a Múrcia i Andalusia. Alacant es va convertir en un nucli comercial i marítim, relacionat amb tota l'àrea mediterrània, en el centre que controlava una extens terme, amb un soc o mercat estable, en el qual conflüia la producció local amb els productes importats. Aviat, les figues, l'espart, el cànem, etc. van començar a ser exportats pel seu port, i quan Alacant es va incorporar a la Corona de Castella amb l'infant Alfons era cap d'un districte comarcal o *amal*, del qual depenia una comunitat assentada en un territori format per *husun* o poblats fortificats, un espai en què hi ha castells, torres, rafals, alqueries, etc., formant la *madina Laqant*.³

No entraré en una anàlisi detallada de l'evolució de la vila durant l'etapa musulmana, atès que el nostre interès històric se centra en els segles XIV i XV.⁴ Convé recordar, no obstant això, que després del pacte d'al-Azraq en 1243 la medina musulmana va passar a ser una vila cristiana, condició jurídica que va mantenir durant la resta de l'Edat Mitjana fins que en 1490 Ferran II d'Aragó la va elevar a la categoria de ciutat, en testimoni del progrés demogràfic i econòmic que demostrava l'urbs i el seu entorn per aquelles dates.⁵

L'ocupació efectiva de la vila pels cristians es va plasmar en la concessió del seu terme per Alfons X, el 29 d'agost de 1252, que comprenia tota la comarca, l'espai de l'antic *hisn Laqant*, amb les aldees i llocs de Novelda, Asp el Vell, Asp el Nou, Nompot (Montfort), Agost, Busot i Aigües.⁶

La nova societat colonitzadora es va implantar en el territori murcià, com en l'andalús o el valencià, seguint el seu propi model de control de l'espai, que pas-

¶³ R. AZUAR RUIZ, «La ciudad, eje del nuevo sistema», dins *Historia de la ciudad de Alicante*, Alacant, Ajuntament d'Alacant, 1990, pp. 93-97.

¶⁴ A. RAMOS HIDALGO, «Alicante: una ciudad de la Cora de Tudmir», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 2 (1983), pp. 7-18; íd., *Evolución urbana de Alicante*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert, 1984; íd., «Desarrollo urbano de Alicante: la vila nova medieval», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3 (1984), pp. 277-288; R. AZUAR RUIZ, «El islam», «Historiografía, fuentes y leyendas», «Cinco siglos de una nueva ciudad», «El espacio administrativo», «Poblamiento y población», «Economía campesina», «La ciudad, eje del nuevo sistema», dins *Historia de la ciudad de Alicante*, Alacant, Patronato Municipal para la conmemoración del Quinto Centenario de la ciudad de Alicante, tomo II, 1990, pp. 1-41 y pp. 71-99. R. AZUAR, S. GUTIÉRREZ i F. VALDÉS (eds.), *Urbanismo medieval del País Valenciano*, Madrid, 1993; M. BEVIÀ, «Formació del País Valencià i canvi urbà: el cas d'Alacant», *L'Espill*, 15 (tardor de 1982), pp. 53-82; íd., «Alacant, bany, aigua i ciutat musulmana», dins *Los baños árabes*

en el País Valenciano, València, 1989, pp. 83-88; íd., «Toponímia urbana de la ciutat d'Alacant», *Quaderns de Migjorn*, 3 (1996-1997), pp. 117-130; íd., «El urbanismo», dins *Historia de la ciudad de Alicante*, 1, Alacant, Patronato Municipal para la conmemoración del Quinto Centenario de la ciudad de Alicante, 1990, p. 99-120; P. ROSSER LIMIÑANA, «La ciudad de Alicante y la arqueología del poblamiento en época medieval islámica», dins *Urbanismo medieval valenciano*, Madrid, 1993, pp. 27-63. ¶⁵ J. M. DEL ESTAL, *Alicante, de villa a ciudad*, Alacant, 1990. Vegeu per a aquesta època les actes del congrés *1490: en el umbral de la Modernidad*, València, Generalitat Valenciana-Consell Valencià de Cultura, 1994; J. HINOJOSA MONTALVO, «Alicante: polo de crecimiento en el tránsito de los siglos XV al XVII», dins *El Mediterráneo Europeo occidental y las ciudades en el tránsito de los siglos XV al XVI*, (Alicante, 1990), València, Generalitat Valenciana-Consell Valencià de Cultura, 1994, I, pp. 71-108. ¶⁶ J. M. DEL ESTAL, «Delimitación del término municipal de la villa de Alicante por Alfonso X el Sabio y Jaime II de Aragón (1252-1296)», *Item*, 1 (1976), pp. 96-109.

sava per l'agrupament dels pobladors, obligats a residir en la vila o ciutat corresponents, la qual cosa va fer desaparèixer una gran quantitat d'alqueries i va produir una profunda transformació del paisatge rural amb relació a l'etapa andalusí.⁷

A partir de la conquesta, els territoris sotmesos pels cristians generaran un hàbitat concentrat i fortificat, que es derivava de la necessitat defensar-se d'un possible perill mudèjar, però que, sobretot, va estar condicionat pel moment històric de l'Edat Mitjana, derivat de l'existència de la frontera, en particular la del regne de Granada. És ben sabut, per exemple, que l'extens terme de Lorca, en la franja meridional del regne, va quedar deshabitat quasi per complet a partir de la marxa dels mudèjars després de la revolta de 1264.⁸ El fenomen, en menor grau, es va donar també en altres àrees. Elx, igual que Alacant i Oriola, va ser considerat durant aquests segles com a terra de frontera, és a dir zona de risc, de perill militar. Primer, mentre va pertànyer a la Corona de Castella, com a frontera enfront d'Aragó. Després, quan a principi del segle XIV es va incorporar al regne de València, frontera cap al sud, cap al veí regne de Múrcia. I en tot moment frontera amb l'Islam, amb els nassarites del regne de Granada o amb els pirates nord-africans o granadins, els atacs dels quals es van deixar sentir amb regularitat sobre el despoblat litoral elxà, amb les seues seqüeles de captius.⁹ Molt més perilloses van ser les incursions granadines, que penetraven amb facilitat travessant el despoblat regne de Múrcia i comptant sovint amb la connivència dels mudèjars valencians. Només cal recordar el famós atac del cabdill granadí Ridwan. El resultat final va ser la desaparició de nombroses alqueries i rafals que trobem mencionats en els repartiments i que després van quedar reduïts a simples topònims. A això s'afegiria la frontera interna entre estats cristians, Castella i Aragó, que va fer d'aquesta zona un dels seus escenaris preferits en les guerres entre ambdues Corones.¹⁰

¶ ⁷ VV.AA., *Historia de la ciudad de Alicante*, Alacant, 1990, vol. II, *Edad Media*, coordinat per R. Azuar Ruiz i J. Hinojosa. ¶ ⁸ J. TORRES FONTES i J. TORRES SUÁREZ, «El campo de Lorca en la primera mitad del siglo XIV», *Miscelánea Medieval Murciana*, XI (1984), p. 160; F. JIMÉNEZ ALCÁZAR, *Lorca: ciudad y término (ss. XIII-XVI)*, pp. 115-119. ¶ ⁹ J. HINOJOSA MONTALVO, *La piratería y el corso en el litoral alicantino a finales de la Edad Media*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 2004. ¶ ¹⁰ Són de consulta obligada els treballs de M. T. FERRER I MALLOL, sobre la frontera meridional del regne de València: *La frontera amb l'islam en el segle XIV. Cristians i sarrains al País Valencià*, Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals, 1988; «La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella», en *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, UEI d'Estudis Medievals (CSIC), 1989, pp. 245-357; *Organització i defensa d'un territori fronterer*.

La Governació d'Oriola en el segle XIV, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, 1990. D'altres treballs sobre aquesta zona fronterera: J. HINOJOSA MONTALVO, «La piratería y el corso en las costas alicantinas durante la Baja Edad Media», dins *VIII Jornades d'Estudis Històrics Locals. El comerç alternatiu. Corsarisme i contraban, (ss. XIV-XVIII)*, Palma de Mallorca, 1990, pp. 55-69; íd., «El reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada (siglos XIII-XV)», dins *Actas del Congreso «la frontera: sujeto histórico (s. XIII-XVI)» (Lorca, 1994)*, Almería, Diputación de Almería, 1997, pp. 409-434; íd., «Las fronteras del Reino de Valencia en tiempos de Jaime II», dins *Congreso Internacional: Jaime II y su época, (Alicante, 1996)*. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 11 (1997), pp. 213-228; íd., «Las relaciones entre Elche y Granada (ss. XIV-XV). De Ridwan a la guerra de Granada», *Sharq al-Andalus. Revista de Estudios Mudéjares y Moriscos*, 13 (1996), pp. 47-62;

Quan els cristians van arribar a la *madina Laqant* es van trobar amb una ciutat organitzada entorn d'un eix principal, el carrer Vila Vella, del que sorgien les vies secundàries. Aquesta via principal donava a la porta principal, la que es va conèixer com a Porta Ferrissa, pròxima a la mesquita major, després temple de Santa Maria, amb els banys a prop, a fi de complir amb les prescripcions religioses de l'Islam. El nucli urbà estava envoltat d'una muralla, que enllaçava amb l'alcassaba, l'actual castell de Santa Bàrbara, que controlava la ciutat i el territori periurbà.

A Alacant també a partir de la conquesta es va ampliar el recinte islàmic de la Vila Vella i veiem sorgir, com en altres medines, una Vila Nova, raval poblat per cristians, que es va anar estenent fora de l'antiga muralla de la ciutat, en el pla costaner a ponent de la muntanya del Benacantil, en direcció NO-SE, els límits del qual quedarien consolidats al construir-se la nova muralla sobre el llit de la rambla Canícia, que serviria de límit occidental del nucli urbà.¹¹

La Vila Nova, el viari ortogonal

A Alacant les empremtes del nou urbanisme portat pels cristians s'aprecien —ja ho hem vist— en el nou raval de la Vila Nova, que contrastaria amb els carrers de traçat islàmic de la Vila Vella. Des de temps de Jaume I, en els anys seixanta del segle XIII, hi havia ja una nova església, la de Sant Nicolau; es van obrir nous carrers, com les actuals Major i de Llauradors, alguns dels quals incorporaven antics camins, com la carrera d'Elx o el camí de l'horta de Sueca. El resultat va ser la configuració d'una Vila Nova de trama ortogonal, semblant a les noves fundacions urbanes que estaven proliferant per la Cristiandat occidental, des de les bastides i «salvaterres» (*sauveterres*) a les *pobles* valencianes, on la trama ortogonal, geomètrica, era la nota destacada. Els eixos principals a Alacant serien el carrer de Llauradors, on es va ubicar l'església de Sant Nicolau, i el Major, perpendicular a aquell, que anava —i encara va— des del portal d'Elx al recinte de la Vila Vella.¹²

íd., «La frontera meridional del reino de Valencia. Sus hombres y sus instituciones», dins *Actas del Congreso: III Estudios de frontera. Convivencia, defensa y comunicación en la frontera (Alcalá la Real, 1999)*, Jaén, 2000, pp. 375-402; íd., *La piratería y el corso...*, op. cit.; A. BARRIO BARRIO, «La frontera marítima en Orihuela durante el reinado de Alfonso V (1416-1458)», dins *La frontera oriental nazarí como sujeto histórico (ss. XIII-XVI)*, Almería, 1997, pp. 437-444; íd., «La difícil convivencia entre cristianos y musulmanes en un territorio fronterizo. La gobernación de Orihuela en el siglo XV», *Sharq al-Andalus*, 13 (1996), pp. 9-26; J. V. CABEZUELO PLIEGO, «Procuración, frontera

y organización defensiva del reino de Valencia frente al Islam a principios del siglo XIV», dins *La frontera oriental nazarí como sujeto histórico (s. XIII-XVI)*, Almería, 1997, 93-100; íd., «El negocio del rapto en la frontera de Orihuela a principios del siglo XIV», *Miscelánea Medieval Murciana*, XXI-XXII, (1997-1998), pp. 43-58. ¶¹¹ J. HINOJOSA MONTALVO, «Urbanismo y poblamiento en el Reino de Murcia en el siglo XIII», en *El mundo urbano en la Castilla del siglo XIII*, Sevilla, Ayuntamiento de Ciudad Real-El Monte, 2006, pp. 145-176. ¶¹² A. RAMOS HIDALGO, «Desarrollo urbano de Alicante: la vila nova medieval», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3 (1984), p. 281.

També van sorgir noves àrees mercantils, en relació amb els nous ravals, com va ser el cas d'Alacant, on l'activitat comercial es va concentrar en la plaça de la Fruita o Major, punt d'unió i trobada entre les dues àrees urbanes, la vella vila i la nova. En el seu àmbit es va edificar la Llotja i més tard la Sala del Consell de la Ciutat, ja en el segle XVI, en el mur del costat del portal de Monserrat.

Amb el pas del temps ambdós conjunts urbans, la Vila Vella i la Vila Nova o raval de Sant Nicolau, van acabar unificant-se i foren englobats en el mateix recinte emmurallat que, des de la porta d'Elx, s'estenia fins a Santa Maria, unint-se amb l'anterior tanca d'època islàmica.

Els temples

Durant els segles medievals el principal edifici religiós i el de major entitat urbanística d'Alacant va ser l'església de Santa Maria. Està ubicada en el nucli medieval de la ciutat i s'assenta sobre el solar de l'antiga mesquita. Com era habitual en aquests casos, va ser purificada i consagrada com a temple cristià després de l'ocupació de la vila per les tropes castellanques de l'infant Alfons —futur Alfons X—. El degà Bendicho va consignar aquest fet així:

Dedicóle pues este templo de quien hablamos el Sr. Rey D. Alfonso a la Virgen Santísima, en esta parte de la ciudad más antigua a quien comúnmente llamamos la Villa vieja, en la falda o vertiente del castillo sobre el muro de esta población donde estaba la mezquita de los moros de aquella partida ciudad y aún hay vestigios de la puerta que entonces tenía que es enfrente del brocal del pozo que está en medio de la calle. Y en una de las casas de enfrente estaban los baños que solían tener a la entrada de sus mezquitas, para lavarse de sus pecados decían error gran de y de gente ciega.¹³

Y que entonces la dedicasse al señor don Alfonso esta mesquita a la Virgen Santísima, después de averla purificado de las asquerosidades y inmundicias de la secta mahometana...

Durant un temps es va mantenir l'estructura de fàbrica de l'anterior mesquita, adaptada a les necessitats del culte cristià, com era el canvi d'orientació del punt de referència del temple. Res no se sap del començament de les obres del primitiu temple de Santa Maria, però a través d'algunes clàusules testamentàries, datades entre 1297 i 1333, s'ha aventurat la hipòtesi que en 1300 l'obra de l'església estaria ja en marxa i potser avançada, i que es paralizzaria l'obra cap a 1308-1310. D'aquest temple no es conserva cap resta material.¹⁴ A pesar que la tradició i les cròniques atribueixen l'obra de la nau del temple actual al segle XIV,

¶ ¹³ V. BENDICHO, *Chronica de la Muy Ilustre, Noble y Leal Ciudad de Alicante*, 1640, ed. per M. L. Cabanes Catalá, Alacant, Ajuntament d'Alacant,

1991. ¶ ¹⁴ E. CAMARERO CASAS, *Llibre antiguo de beneficios de la parroquial iglesia de Santa María*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 1997.

tots els estudis realitzats per a la recent restauració de l'església apunten que la construcció de l'actual temple data de començament del segle XV, i que va quedar finalitzada en els anys vuitanta d'aquesta centúria, al començament del regnat dels Reis Catòlics, cap a 1480, quan es va rematar l'edifici amb la col·locació d'escuts en les claus de l'absis. L'incendi de 1484 va afectar sobretot el presbiteri, que es va reconstruir lentament amb volta estrelada. La torre situada a la dreta dels peus de l'església és medieval, mentre que la de l'esquerra pertany a les reformes realitzades en el segle XVIII.

En resum, la primitiva obra correspon a un temple d'una sola nau, sense creuer, amb capelles laterals entre contraforts, absis poligonal i nau central coberta per sis voltes de creueria d'arc apuntat entre arcs formers que arranquen de columnes adossades a les cares interiors dels contraforts. De l'església gòtica formen part en l'actualitat la nau principal amb les capelles laterals, les dues ales col·laterals a l'altar i la torre de la dreta. En la fàbrica predominava el mur sobre el va i les primitives finestres ogivals eren més petites que les actuals. En general, la decoració és senzilla, reduïda a les motlures de les bases, capitells, impostes i arcs.

Quan a Alacant sorigiria una nova parròquia en el raval cristià, serà qualificada com a església «Novella de Fora» —la Nova De Fora—, Sant Nicolau, per contraposició a l'església principal, la de Santa Maria.¹⁵ A penes hi ha notícies documentals sobre aquesta església, i els autors locals pensen que el temple es va alçar sobre una petita mesquita, de manera que això coincidiria amb la notícia transmesa per el-Idrisi que a Alacant existien dues mesquites, una més gran, Santa Maria, i una altra menor, que seria després Sant Nicolau. Viravens va qualificar el temple d'ermita en els seus començament i al·ludia a la construcció d'una torre en 1310, que es va mantenir fins a l'any 1634.

El cronista Bendicho referint-se a Sant Nicolau, afirmava:

primero fue mezquita pues cerca de ella, contigua hay unas casas a la parte de Levante que servían de baños en tiempos de los moros y se ven en los vestigios manifiestos y era costumbre de los moros tener baños cerca de la Mezquita para lavarse antes de entrar en ellas que a título de borrar sus pecados lo introdujo Mahoma siendo a la verdad que lo hacen para lavar aquel mal olor que tienen por descendiente de Ismael.

La importància que van tenir els temples en els anys immediats a la conquesta es reflecteix en el fet que foren els edificis destinats a albergar les reunions del poder polític municipal, del consell, fins que a poc a poc es van anar erigint edificis destinats específicament a acollir la institució municipal. Eren, de moment, les dues construccions més importants d'Alacant.

¶ ¹⁵ Trobem aquesta qualificació en la crònica de Jaume I en fer referència a seua estada a Alacant, en l'any 1265, per a reprimir la insurrecció musulmana del regne de Múrcia: «Nós, estant

en Alacant, adjuntaren nostres fills, lo infant En Pere, lo infant En Jaume o el bisbe de Barcelona e nostres rics hòmens en la iglésia de Alacant, en la novella de fora, no en la major...».

Edificis civils

No hi ha gaire notícies dels edificis públics en la vila, que tampoc en van ser molts. Sabem que a Alacant existia un *alfòndec* perquè en un testament de l'any 1336 de Berenguer Armengol es diu: «d'aquella casa que jo tinch en l'alfòndech d'Alacant, segons que afronta d'una part ab cases de Bernat Sabater e ab mar, carrera en mig, e ab l'atzucach de l'alfòndech...». Estaria situat, com era lògic, pròxim al mar, i vinculat a l'activitat mercantil i marinera de la vila, amb uns orígens que quasi amb seguretat es remuntarien a l'etapa islàmica.

En finalitzar la guerra amb Castella, i per a promoure la reactivació econòmica, Alacant va passar a disposar d'una llotja. Els cronistes remunten la seua construcció primitiva a 1370, segons la tradició com una iniciativa de Pere IV, i la seua edificació es va finançar amb els ingressos procedents de l'impost de la *quema*. Estava situada entre les places de la Fruita i de les Monges, com recull V. Bendicho:

fabricada a la mitad de la calle Mayor y Plaza de la Fruta por los años 1370 Reynando en Aragón D. Pedro III dicho del Puñalet o el Seremonioso, de bienes de la quema, según la tradición que tenemos que fue derecho impuesto por la quema y tala que causaban en este Reyno y, particularmente, en esta ciudad las guerras del rey de Castilla don Pedro, el Justiciero...

Una altra notícia, del segle XV, sobre la llotja apareix en les genealogies dels consellers de la ciutat recollides per Arques, on es recorda que el 7 d'agost de 1427 es va començar la llotja i es va acabar el 27 de maig de 1430, la qual cosa ha fet pensar en l'existència de dues llotges, una més antiga que l'altra, o bé la finalització o reedificació de l'anterior.¹⁶

Segons V. Bendicho la llotja presentava aquest aspecte:

el edificio en sí no es grande pero es de maravillosa arquitectura a lo flamenco, todo de piedra, techo y suelo, con maravillosas labores retribadas sobre siete fuertes columnas con subida de tres gradas, y un quarto de paret a la parte donde están las Armas, y escalera por quien suben a lo alto del edificio donde están las Armas, y escalera por quien el que da las horas es un hombre armado de todas armas. Sirve aquesta lonja para tener los Consejos Públicos y Juntas de Arrendamientos assí de la ciudad como de los representantes de su Magestad. En años passados estavan aquí las tablas de los reales derechos o sisas, que después, por mayor amenidad y haverse ensanchado la Ciudad en el año 1535, passaron a la puerta del muelle, a la Casa en la Aduana, y se trata con ordinación y determinación del Consejo de serrar con rexas y los bacíos de los arcos de aquesta Lonja a expensas suyas...

¶¹⁶ A. DE ARQUES JOVER, *Nobiliario alicantino*, transcripción de Luis Más y Gil, Alacant, 1966.

La seua construcció mostra la bonança econòmica de les comarques meridionals del regne de València durant la baixa Edat Mitjana i el desenvolupament de la noblesa i la burgesia local, immersa en el món dels negocis agraris i marí-tims, que mostrarà un desig d'embellir la seua ciutat, de mostrar la seua puixança econòmica, amb edificis emblemàtics, que reafirmen als ulls dels restants grups socials el poder d'aquestes oligarquies. La llotja va ser, sens dubte, a partir d'ara i, sobretot, en els temps moderns, un d'aquests edificis civils, igual que les muralles o l'Ajuntament. Les excavacions arqueològiques dutes a terme a les darreries de la passada centúria van traure a la llum les restes d'aquesta Llotja, la façana principal de la qual donava al que és la plaça de la Santa Faç, mentre que la façana posterior mai no va sobrepassar la muralla medieval.¹⁷

L'existència de banys o *hammam* era habitual en les medines andalusines, ja que formaven part de la seua religió i de la seua cultura. No ens aturarem a tornar a repetir el significat del bany en l'Islam i la planta d'aquests edificis, per ser massa conegut. Sí que convé recordar que els banys necessitaven disposar d'abundant aigua, estar en la part baixa de la ciutat, cèntrics i ben comunicats amb l'àrea a què serveixen; vinculats a les mesquites i en zones en què l'entorn material permetia una menor despesa energètica. En totes les poblacions musulmanes importants —les *madina*— hi havia banys i així ho confirmen les restes conservades, els que desgraciadament han estat destruïts en època recent o les excavacions arqueològiques que els van posant al descobert a poc a poc, com és el cas de la veïna població d'Elx, els banys àrabs de la qual es conserven parcialment en l'interior del convent de la Mercè.

A Alacant les notícies sobre banys musulmans les devem al cronista Bendocho, qui amb bon olfacte, segles després, va deixar escrit, referint-se a l'església de Santa Maria:

Y en una de las casa de enfrente (de la mezquita) estaban los baños que solían tener a la entrada de sus mezquitas, para lavarse de sus pecados...

I el mateix fa amb la de Sant Nicolau:

primero fue mezquita, pues cerca de ella, contigua, hay unas casa a la parte de Levante que servían de baños en tiempo de los moros y se ven en los vestigios manifiestos y era costumbre de los moros tener baños cerca de la Mezquita para lavarse antes de entrar en ellas...

Aquests banys alacantins estarien pròxims a les fonts de la Goteta, en el cas dels de la Vila Vella, i les de Sant Nicolau o la Vella en els del raval cristià, la Vila Nova. El model, com veiem, es repeteix també en totes les localitats murcianes.

¶¹⁷ P. ROSSER LIMINANA i I. QUILES, *Sistema de-*

Alacant, Monografías del Patrimonio Cultural de Alicante, 1, 1996, pp. 72-73.

La muralla

La ciutat medieval s'identificava per la seua muralla; hi trobava el seu límit i en feia la seua força, el secret del seu poder, el símbol del seu valor. La closa era un element substancial en la configuració de les ciutats medievals, tant en el seu paisatge real com figurat, el que li conferia el seu caràcter urbà i permetia establir un límit entre el camp i ciutat. El traçat de la muralla era el resultat d'un compromís inspirat per consideracions d'orde militar, però també pel desig de protegir el nombre més gran possible d'habitants, de causar les menys molèsties possibles en l'exercici de l'activitat quotidiana, per la qual cosa necessitava portes adequades en els punts on es generava la circulació d'homes i de mercaderies.

Des dels anys quaranta del segle XIII, les viles i ciutats del regne de Múrcia es van integrar en el sistema feudal amb tots els seus recintes murallats d'època islàmica complets, però amb el transcurs del temps es van produir canvis, com per exemple en la concepció de la propietat i la gestió de les muralles, que van passar a considerar-se béns públics, pertanyents al consell i als integrants del comú, que s'encarregaven del seu manteniment, encara que al principi podia ser la mateixa Corona qui assumís aquestes obres. A Alacant, per exemple, una carta d'Alfons el Savi d'octubre de 1252 disposava que «los muros et los adarves de la villa, de las rendas del rey se fagan et se adoben». Però ja en 1261 indicava que part dels ingressos municipals es destinaren «para çercar su villa et alabrarla». Els diners per a mantenir i reparar les muralles alacantines procedien de les rendes de la tafureria. Jaume II fou el monarca que es va encarregar de reglamentar, l'11 d'abril de 1303, tot allò referent a la reparació de les muralles, obligant tots els habitants de la vila a contribuir en les obres, alhora que va disposar l'elecció d'una persona de confiança encarregada de gestionar les dites obres.¹⁸

A poc a poc es van anar alçant aquestes muralles per a protegir el veïnat. Va ser una tasca lenta i costosa, i de fet quan es va produir la conquesta de la vila per Jaume II en 1296 no devien d'aquestar concloses o la seua estructura era molt dèbil, ja que va ser ocupada amb facilitat pel monarca aragonès, mentre que ocupar la Vila Vella i el castell va ser una tasca més difícil.

El traçat medieval de la muralla el coneixem per fonts posteriors, bàsicament la Crònica de V. Bendicho (1640). A finals del segle XIV, igual que succeeix en altres localitats, tenim un doble recinte fortificat. El primer, l'islàmic, que envoltava la Vila Vella; el segon, el cristià, alçat en els segles XIII i XIV a fi de defensar el raval de Sant Nicolau format després de l'ocupació castellano-aragonesa. De fet, al començament del segle XIV gran part de la Vila Nova estava emmurallada i disposava d'un vall, encara que no en tota la seua extensió, tal com es desprén de l'orde de gener del 18 de gener de 1308, en la qual Jaume II ordenava que els

¶ ¹⁸ P. ROSSER LIMIÑANA, *Origen y evolución de las murallas de Alicante*, Alacant, Ajuntament d'Ala-

cant, 1990; P. ROSSER LIMIÑANA i I. QUILLES, *Sistema defensivo bajomedieval...*, op. cit.

moros del terme d'Alacant contribuïssen a la construcció del vall i del mur, que s'havia ja començat i calia completar, però la tasca era tan costosa que requeria l'esforç de tots els habitants de la vila i del terme.¹⁹ La construcció d'aquesta closa era imprescindible si es volia tenir ben defensat Alacant de possibles atacs granadins. Durant les primeres dècades del segle XIV els rumors d'aquests atacs van ser freqüents i les autoritats de la procuració de les terres *dellà Sexona* eren conscients de la debilitat en què es trobava Alacant, «el más flacho lugar que vós avés dechá Sexona», com li deia Pero López de Rufes, el lloctinent del procurador, al rei d'Aragó en 1308.

El perímetre emmurallat musulmà s'estenia des de l'Ereta fins a la Torre de la Pólvora, i després fins a la línia costanera, límit que amb l'ampliació del recinte urbà després de la conquesta cristiana arribaria en els segles medievals fins al barranc de la Canícia (actuals Rambla i carrer de Bailén).

En el recinte d'època musulmana l'element arquitectònic més important que va quedar va ser la Porta Ferrissa. Estava situada en una pronunciada costera al tram final del carrer Major, i actuava com a possible últim reducte de la ciutat, si eren preses les seues altres defenses. En 1862 N. C. Jover ens en va deixar aquesta descripció, junt amb un gravat:

La puerta Ferrissa, edificio que aún existía a finales del año 1860, y que era el único monumento que se conservaba del tiempo de los moros, aunque de su construcción primitiva quedaba muy poca cosa.

Avui seria difícil fixar a quin gènere d'arquitectura pertanyia el seu conjunt: l'arc que mirava al carrer Major era de mig punt, essencialment àrab, com ho provava, a més de la seua forma i del cisellat i col·locació dels carreus, una inscripció de l'Alcorà, els caràcters de la qual, quasi esborrats pel temps, es distingien fa pocs anys al voltant de la clau. La façana que mirava a la Villa Vella s'elevava sobre un arc ogival i, així com la portada lateral que servia d'entrada al pati que hi havia davant de l'edifici, era de data molt posterior, ja que es va construir el 1541, quan va ser adjudicat aquell palau al duc de Maqueda, marquès d'Elx, pels serveis que prestà a l'emperador Carles V contra les Comunitats de Castella.

La Porta Ferrissa era d'entrada recta, oberta sobre una gran torrassa i disposava de dos arcs d'entrada, el primer de major altura i amplària, i el segon de menors dimensions. Va ser reestructurada en la primera meitat del segle XVI, per a adequar-se a les necessitats militars de l'època.

El segon recinte emmurallat, que englobava la Vila Nova i que allotjava a l'interior els més destacats edificis civils i eclesiàstics de la ciutat, seguiria un traçat que, segons A. Ramos, parteix del primitiu recinte musulmà i enllaça amb la

¶¹⁹ M. T. FERRER I MALLOL, *Organització i defensa d'un territori fronterer...*, op. cit., p. 156.

torre del Mig Almut, i baixa des d'ací a la porta de l'Horta de Sueca, formada per una torrassa. Des d'aquesta porta, la muralla discorria paral·lela al vall, el barranc de la Canícia o Barranquet, cap a la mar. Al final s'obria la porta d'Elx, amb dues torrasses.

La muralla continuava paral·lela a la mar tancant la Vila Nova fins a trobar-se amb l'antic recinte musulmà prop de la porta Ferrissa. Abans d'arribar a aquesta porta, n'hi havia una altra que connectava la plaça de la Fruita amb el port, la que P. Rosser identifica com a Porta del Moll,²⁰ mentre que A. Ramos l'anomena Portal de la Mare de Déu de Montserrat, encara que a l'Edat Mitjana el seu nom real va ser Porta de la Mar. Hi ha notícies de la torre de l'Esperó (1376), situada a esquena de l'església de Santa Maria, junt amb el Portal Nou.

Els autors no es posen d'acord en el nombre i denominació de les portes de la muralla, que solen variar amb el transcurs del temps i que a vegades no coincideixen amb els medievals. A. Ramos diu que al llarg del mur s'obrien tres portes: el Portal Nou, el de la Mare de Déu de Montserrat, que des de la plaça de la Fruita acostava al moll, i el Portal d'Elx, i potser podria afegir-se el de l'Horta, al nord, prop de la confluència del mur defensiu occidental amb el Benacantil. Una notícia de 1386, recollida en el *Nobiliario* d'Agustín Arques, ens diu que aquest any es va obrir el Portal Nou, que estava tapiat.²¹

Per la seua banda, P. Rosser assenyala la Porta de l'Horta de Sueca, la d'Elx i la Porta del Moll, indicant que la Porta de Montserrat formava part del projecte d'innovacions per al sistema defensiu d'Alacant proposat pel duc de Calàbria en el segle XVI.

No era aquesta l'única entrada a la vila des del mar, sinó que com informa un document de 1372, a què ja s'ha al·ludit en un altre lloc, hi havia altres cinc o sis portals de la vila que s'obrien cap a la ribera marítima, i que foren tapiats durant la guerra amb Castella, excepte dos, pels quals es realitzava el trànsit de mercaderies. Les pretensions fiscalitzadores del batlle general d'Oriola eren centralitzar les entrades pel portal anomenat de la Mar. Ignorem quan es van obrir aquests portals, ni quins van ser els seus noms, si és que van arribar a tenir-los. Potser no passaren de ser simples portells, que després de l'enfrontament entre Pere I i Pere IV van quedar reduïts a dos per a evitar situacions perilloses. Un d'ells seria el de la Mar, l'únic que apareix especificat en els documents.

El castell de Santa Bàrbara, clau del regne

Alacant, emplaçada en els dos extrems de la frontera del regne, la terrestre i la marítima, posseeix una impressionant alcassaba, d'herència islàmica, que amb el

¶²⁰ P. ROSSER, *Origen y evolución...*, op. cit., p. 42.

¶²¹ A. DE ARQUES JOVER, *Nobiliario alicantino...*, op. cit.

transcurs del temps es va convertir en el principal senyal d'identitat de la vila, el seu timbre heràldic. Ja el viatger àrab el-Idrisi, quan parla d'Alacant va deixar escrit: «És molt fort el castell que defensa aquesta ciutat i difícilment pot enfilar-se fins a ell», per la qual cosa no és estrany que els reis d'Aragó, conscients d'aquesta secular importància estratègica i militar, van qualificar Alacant, i també Oriola, com «la clau del regne», en al·lusió a l'important paper militar que exercia la fortalesa.²² Aquesta exigència militar ho era no sols enfront dels musulmans, sinó també enfront dels estats cristians veïns, en aquest cas la Corona d'Aragó, sobretot a partir de la conquesta de Jaume II de les terres murcianes en 1296.

A partir de la incorporació a la Corona de Castella i fins a les darreries de l'Edat Mitjana, la fortalesa alacantina només va intervenir en dos episodis bèl·lics, fruit de les guerres entre Castella i Aragó, i en ambdós va demostrar que aquells imponents murs resultaven ineficaços davant d'un exèrcit ben proveït, que és el que va succeir en 1296, quan va ser presa a l'assalt per Jaume II d'Aragó, que a punt va estar de perdre-hi la vida, i en la guerra dels «dos Peres» a mitjan segle XIV.

Però la fortalesa alacantina no era tan inexpugnable com creia la Corona i la falta d'una nodrida host que permetés defensar un recinte tan extens va fer que el castell fos conquistat per Pere I de Castella durant l'anomenada guerra dels «dos Peres», i el va mantenir en el seu poder fins a l'any 1366, perquè encara que el 3 de maig el monarca aragonès Pere el Cerimoniós va anomenar com a alcaid Dalmau Jàfer, al juliol encara ho retenia el comanador major de Calatrava, Pedro Malfeyto. El 14 d'agost d'aquest any Pere IV va encarregar novament l'alcaidia del castell a Berenguer Durà i Dalmau Jàfer, els quals van haver d'anar com a ostatges a Múrcia perquè el comanador de Calatrava es negava a tornar el castell al rei d'Aragó si els esmentats personatges no anaven com a ostatges a Múrcia.²³ L'endemà, 15 d'agost «el castell de la dita vila d'Alaquant qui pel rei de Castella era ocupat tornà a obediència del senyor rei».²⁴ D'ací que un dels primers gestos del Cerimoniós de cara als alacantins, el 6 d'octubre de 1366, va ser declarar que el castell d'Alacant romandria sempre unit a la Corona, ratificant així un anterior privilegi del 7 de desembre de 1356.

El castell va haver d'eixir prou malparat de la guerra amb Castella i es va fer necessari reconstruir les estructures dels edificis, seguit d'un manteniment continu, la qual cosa plantejava el sempre difícil problema de trobar-hi fons. Al capdavant de la fortalesa figurava un tinent o alcaid, que regia el castell d'Alacant a *Costum d'Espanya*. L'alcaid, nomenat pel rei, tenia una missió exclusivament militar, sense cap dret sobre les rendes del castell, i percebia un salari anual per la seua gestió, abonat pel batlle general dels fons de la batllia general d'Oriola. Els alcaids de les dues forteses més importants de la governació, pertanyien a l'es-

¶ ²² J. HINOJOSA MONTALVO, *La clau del regne*, Alacant, Ajuntament d'Alacant, 1990. ¶ ²³ J. HINOJOSA MONTALVO, *La clau del regne...*, *op. cit.*,

p. 45. ¶ ²⁴ ACA, Cancelleria Reial. Reg. 1711, f. 7r. J. HINOJOSA MONTALVO, *La clau del regne...*, *op. cit.*, p. 46.

tament militar, i generalment eren destacats nobles a qui el rei concedia l'alcaidia moltes vegades com a recompensa pels serveis prestats. El salari de l'alcaid va oscil·lar en els segles XIV i XV entre els cinc i sis mil sous anuals, encara que el principal problema per als alcaids era cobrar aquest salari i les queixes i reclamacions al monarca pel seu pagament són habituals en tots aquests anys. D'altra banda, cal no oblidar la importància que tenia la tinença del castell d'Alacant com a mitjà de promoció social.

La morfologia del castell d'Alacant al final de l'Edat Mitjana la podem reconstruir a través de les fonts documentals i les prospeccions arqueològiques dutes a terme en els últims anys. S'hi distingeixen dues parts diferenciades, l'albacar²⁵ i el castell, que junt amb els dos braços emmurallats que descendien de la muntanya i tancaven la vila, constituïen el conjunt defensiu d'Alacant.

El baluard presentava dos albacars: l'exterior o d'avall, i el del mig. En l'albacar exterior es localitzaven les torres del Canyar, de la Batalla i la de Santa Anna, i en el del mig la de Sant Jordi i la de Cerver. El mur estava desproveït de merlets i la seua antiguitat, junt amb els agents atmosfèrics, feia que el seu estat de conservació fos lamentable, i necessitava contínues reparacions.²⁶ L'albacar disposava d'un aljub. S'accedia al castell per una carretera, reparada en 1391, que permetia el pas d'homes, genets i carruatges, mentre que un camí per a persones descendia cap a la vila per la part més escarpada.

La fortalesa pròpiament dita, el castell, estava envoltada per un vall i les seues instal·lacions militars estaven defensades per un recinte emmurallat (*mur o barrera*). Aquesta part del castell és la que més reparacions va patir, donat el seu habitual mal estat de conservació. Una part important del pressupost per a obres en el castell es destinava a reparar tal mur. La muralla estava coronada de merlets, contràriament al que succeïa en l'albacar, i les obres defensives es complementaven amb sageteres, ballesteres i bombarderes.

El port, agent dinamitzador de l'economia local

Sobre el port, és possible que en l'època musulmana no estigués en la badia de la *madina*, ja que la costa seria escarpada, per la qual cosa potser caldria ubicar-ho en la platja del Pitet o «Babel», que és la que es va utilitzar en els segles XIII i XIV, ja sota domini cristià. El geògraf al-Idrisi al·ludeix a la construcció de naus en la medina alacantina, funció de què no es torna a tenir notícia en l'època cristiana. Sí que es va mantenir, en canvi, la funció comercial, i també la corsària, potencia-

¶ ²⁵ M. BEVIÀ, «L'albacar musulmà del castell d'Alacant», *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), pp. 131-140. ¶ ²⁶ J. HINOJOSA MONTALVO, *La clau del*

regne..., *op. cit.*, pp. 84-90, on poden veure's amb detall aquestes reparacions en els segles XIV i XV, així com una anàlisi de les torres esmentades.

da per nombrosos privilegis d'Alfons X.²⁷ La conquesta d'Alacant per Jaume II va potenciar el seu desenvolupament comercial, a l'incloure-la en els grans circuits mediterranis de la Corona d'Aragó. No es coneixen per a Alacant notícies de la infraestructura portuària en el marc cronològic del *Llibre de Privilegis*, però cal pensar que era inexistent, perquè fins fins del segle XV la vila no va tenir un moll.

La pau amb Castella i la superació de les dificultats va provocar una recuperació de l'activitat portuària, encara que serà a partir del segle XV quan les notícies sobre aquesta instal·lació comencen a ser més freqüents. Així, per exemple, en 1433 l'infant Joan, rei de Navarra i lloctinent general del regne, davant de les notícies que molts veïns d'Alacant treien mercaderies per alguns ports apartats i sense vigilància, com el del cap de l'Aljub, amb dany per a la hisenda reial, ordenava que ningú no carregara en aquests ports, en especial en el del cap de l'Aljub, excepte els veïns d'Elx i de Crevillent, i que es canalitzassen totes les exportacions pel port d'Alacant.

Al llarg del segle, el tràfic pel port va continuar augmentant i al final de l'Edat Mitjana s'havia convertit en el segon del regne, després del de València, amb un important tràfic de vins, esparts, cordes i fruites seques de la comarca. De la seua activitat ens va deixar una breu però interessant descripció el viatger alemany Jeroni Münzer, que l'11 d'octubre de 1494, en la seua visita a la ciutat, deia entre altres coses:

En la parte oriental de esta tierra elaborase mucha cantidad de vino blanco, pero es más aún el que llaman tinto de Alicante, de gran mercado en Inglaterra, Escocia, Flandes y otros lugares de Europa... El día que paramos en la ciudad vimos en el puerto 26 naves de Vizcaya, de Flandes y de otros países que iban por cargamento de vino.

L'emplaçament del port d'Alacant, entre els caps de l'Alcodre (Horta) i Santa Pola, era excel·lent i el seu bon calat i protecció contra els vents afavorien el desenvolupament portuari, encara que les instal·lacions eren molt simples, ja que constaven d'un moll o carregador per a atracada de les embarcacions, completat amb magatzems per a dipòsit de mercaderies i instal·lacions defensives. Viravens, sense indicar fonts, diu que el moll es prolongava en el mar 200 passos. En 1491 es van pagar a mossén Joan Francés 47 lliures, 5 sous, 8 diners per la despesa de dues bombardes grosses que es van portar de Biscaia per a la defensa del moll. Com a funcionaris apareixen un clavari, un escrivà i un corredor.²⁸

¶²⁷ Per al port d'Alacant poden veure's, entre els títols més recents: J. HINOJOSA MONTALVO, «El port d'Alacant durant la Baixa Edat Mitjana», dins *Congrés d'Estudis del Camp d'Alacant* (1982), Alacant, 1986, pp. 215-228; G. SUBIRÁ JORDANA, *Evolución histórica del puerto de Alicante*, Alacant, Caja de Ahorros Provincial,

1987; P. ROSSER LIMIÑANA, «La ciudad medieval: el puerto y el castillo», dins *Historia de la ciudad de Alicante*, VI, 1990. ¶²⁸ J. HINOJOSA MONTALVO, «El puerto de Alicante durante la Baja Edad Media», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 4-5 (1986), pp. 151-166.

La societat

Realment per a l'historiador és difícil reconstruir la societat medieval alacantina, donada la penúria de les fonts, sobretot les privades, com els protocols notariais, que són inexistents. D'ací que allò es puga extraure de la documentació de les fonts oficials, la cancelleria reial o els arxius dels oficials reials (batllia, governació, etc.), siga un material escàs i dispers. I el mateix succeeix amb el present *Llibre de Privilegis*, encara que sempre hi ha pistes interessants, com, per exemple, les referents a les lluites de bàndols en la vila. Amb tot, continua sent un panorama molt dispers, del que ofereix a continuació un breu resum, ja que, en definitiva, van ser els homes i dones que llavors van poblar Alacant els protagonistes i destinataris de tota aquesta variada documentació.

En el període que comprén el nostre cartulari la societat alacantina estava ja configurada en tota la seua complexitat. Des del punt de vista demogràfic, la pesta negra de 1348 va trencar la trajectòria de creixement continuat a què s'assistia des de la conquesta cristiana. Tan greu o més va ser la guerra castellano-aragonesa (1356-1375) que va aguditzar el problema de la despoblació, tant per les morts de persones com per haver impulsat l'emigració cap a territoris més segurs. La població jueva i la mudèjar van desaparèixer per complet de la vila i el seu terme, i Alacant, mitjan dècada dels seixanta, tal com van exposar els missatgers del municipi en les Corts de 1365, es trobava «quasi deserta, que no y són a present LX pobladors». Abans de la guerra hi havia mil persones. Les poques que van tornar a instàncies del rei no tenien ni tan sols pa. Van exposar, a més, que amb la guerra es van perdre 900 persones, de les quals hi havia més de 200 dones i joves, que van quedar captives a Granada. Els que van poder salvar-se es van refugiar a València, Xàtiva i altres llocs del regne. El monarca va escoltar la petició dels alacantins, i la pau amb Castella i les disposicions de Pere IV i dels seus successors, van permetre la ràpida recuperació del ritme vital d'Alacant. I així, amb motiu de l'aportació econòmica que diverses viles del regne van haver de fer al matrimoni de Martí l'Humà amb Margarida de Prades, sabem que Oriola tenia 1.000 focs i Alacant 342. En 1510, segons el cens de les Corts de Montsó de 1510, la ciutat d'Alacant tenia 780 focs, més del doble d'un segle abans.²⁹

Ens trobem amb una societat més variada que la del seu entorn rural, on predominaven els agricultors, en què la riquesa marcava el lloc a ocupar en la societat, encara que també existia una àmplia mobilitat social, derivada de la realitat econòmica de la vila, que permetia la promoció social, per exemple a través del cors. Una societat, la de la segona meitat del segle XIV i el segle XV, que feia temps que havia deixat ja el component militar (cavallers i peons) com l'eix de

¶ ²⁹ J. HINOJOSA MONTALVO, «Demografía y poblamiento en Alicante durante la Baja Edad Media: siglos XIII-XIV», *Estudios de His-*

toria Medieval. Homenaje a Luis Suárez, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1991, pp. 267-282.

l'articulació social, on el factor fiscal era un altre dels que delimitava les fronteres entre els tributadors i els que n'estaven exempts.

Aquest grup que estava lliure de càrregues fiscals era el que controlava la riquesa i el poder, encara que a Alacant no es pot parlar en aquests anys d'una noblesa poderosa. Els principals llinatges aristocràtics estaven instal·lats a Oriola, capital del territori, amb els que no podien competir els d'Alacant, més modestos fins al final de l'Edat Mitjana.

A partir dels repartiments del segle XIII i les mercès i privilegis rebuts dels monarques, en particular de Jaume II, quan Alacant es va incorporar al regne de València, es va anar conformant una oligarquia local, de la que formaven part en els temps d'Alfons X els gentilhomes, cavallers i *omes bons*. A ells es van afegir burgesos i mariners acomodats amb el suficient poder econòmic per a mantenir cavall i armes, símbol de la seua jerarquia en una societat, en què teòricament allò militar continuava sent un criteri de distinció vàlid.

Aquesta cavalleria presenta certa heterogeneïtat i no sempre és fàcil identificar els seus membres en els estrats inferiors, que poden confondre's amb els llauradors o mercaders acomodats. Eren el punt d'unió entre la noblesa inferior i el comú de la gent. La noblesa local es va consolidar en el segle XIV, recolzada per la Corona, a la qual va ser fidel, i que se'n va servir per a intentar controlar el municipi a través dels càrrecs administratius. A Alacant els cavallers van aconseguir la possibilitat d'accedir als càrrecs municipals, gràcies a la concessió feta per Jaume II després de la incorporació de la vila al regne de València, igual que la possibilitat d'adquirir béns de reialenc o de vendre els propis a membres del braç reial, la qual cosa estava prohibida pels furs de València. Les guerres amb Castella i Granada, les incursions quasi permanents dels almogàvers granadins en el migjorn del regne de València es van traduir en una forta militarització de la societat, en la qual aquests cavallers van jugar un paper decisiu, amb l'exigència de la possessió de cavall i armes. D'ací l'interès de la Corona per fixar la seua residència en la vila si volien gaudir dels béns i privilegis que se'ls havia concedit, així com l'obligació de prestar serveis militars per les propietats. Cavallers, generosos i *homes de paratge* d'Alacant van obtenir les mateixes franquícies i exempcions fiscals, judicials, etc. que els d'Oriola, privilegis que ja els van ser concedits pels monarques castellans i ratificats per tots els reis d'Aragó, encara que aquests es van resistir ben sovint a acceptar la pràctica de les exempcions, sobretot les impositives, com el morabatí. El seu objectiu va ser incrementar el seu patrimoni i afirmar-se com poder col·lectiu en la vila i el seu territori.

A Alacant, com en qualsevol altra vila del regne, va aparèixer un patriciat urbà que es va fer amb el control dels càrrecs municipals, els beneficis eclesiàstics més importants i la majoria de les terres que envoltaven la població, on a poc a poc van anar configurant les seues senyories. Des del Consell gestionaven la fiscalitat del veïnat i l'economia municipal, controlant les relacions d'intercanvi. La comercialització de l'excedent agrari a través del comerç d'exportació i la seua

inclusió en els circuits mercantils internacionals els va proporcionar sanejats ingressos i demostrava la seua adaptació a la dinàmica econòmica del final de l'Edat Mitjana. També posseïen béns immobles en la localitat i participaven en l'arrendament de les rendes municipals, així com en la compra de censals, títols del deute públic. En altres casos van exercir oficis de l'administració reial, com a alcaids, batlles, lloctinents del governador, etc. Són les famílies dels Martí, Vallebrera, Ripoll, Burgunyó, Martínez de Vera, Sepulcre, Torres, Fernández de Taula, etc., les genealogies i les trajectòries de les quals estan per estudiar.

A través del matrimoni s'estableixen àmplies estratègies familiars per a conservar i incrementar el patrimoni i la renda feudal, no sempre fàcil de mantenir, com a conseqüència dels repartiments successoris, dificultats, mala gestió, etc.

També en el grup dels privilegiats —almenys, jurídicament— cal incloure els eclesiàstics, el nombre dels quals seria reduït, ja que la vila comptava només amb dues parròquies i els frares, bàsicament els franciscans, són d'instal·lació tardana, del segle XV, i demogràficament escassos. En contrapartida, la seua influència en l'àmbit religiós, social i cultural va ser decisiva.

Davant d'aquest reduït patriciat urbà, el món dels privilegiats, la majoria de la població formava part dels grups no privilegiats, el que els ideòlegs i les fonts de l'època qualifiquen com la *mà mitjana* i la *mà menor*. Eren els tributadors per excel·lència i sobre ells requeia el gros de les càrregues impositives. Dins d'aquest grup de no privilegiats hi ha fortes desigualtats en virtut del seu nivell de riquesa, des del mercader i mestre d'ofici al simple artesà. La majoria d'ells s'ocupava de tasques professionals vinculades a l'agricultura, ja que la societat agrària era la dominant i en ella participaven també mercaders i artesans, els que compaginaven la seua professió amb el treball de la terra.

La situació costanera d'Alacant va generar ja des de la conquesta un espectre social més complex, com a resultat d'unes activitats econòmiques orientades cap al comerç i l'artesania. Apareix el marí, el mercader, el pescador, el corsari, de manera que augmenta la mobilitat social. El mercader se situava per sota dels ciutadans honrats i era considerat com el motor econòmic de la vila, el que la feia prosperar, tal com recordava Francesc Eiximenis als jurats de València. No és casualitat que ja en documents de 1257 es parla de *burgesos* a Alacant, encara que fins al segle XV no creiem que es desenvolupe aquesta classe mitjana, que sempre va ser molt feble en aquests segles a terres alacantines. A través de les seues estratègies matrimonials va establir llaços amb la noblesa local i va accedir als càrrecs del govern municipal. Els seus beneficis comercials els van invertir sobretot en la compra de terres i títols crediticis, buscant ascendir escalons en la societat local i arribar a cavallers.

D'aquesta *mà mitjana* formaria part també el reduït grup del que avui en diríem «intel·lectuals» o professions liberals, nascuts a l'abric de la ciutat i el desenvolupament de l'administració: notaris, advocats, metges, escriptors, alcaids, etc.

L'escaló inferior de la societat era per als ideòlegs de l'època l'anomenada *mà menor*, el poble menut, el proletariat urbà, el comú de la gent, és el grup més nombrós i el pitjor conegut. Són els tributadors per excel·lència, sobre els quals recauen les diferents càrregues fiscals, que els aclaparen. La importància del sistema fiscal és tan gran que la societat s'estructura en diferents grups segons la seua capacitat tributària. Ací s'inclouen els escassos artesans residents en les viles, que a penes satisfan les necessitats del consum local. Era el sector més oprimint i explotat pels grups oligàrquics, sobretot els treballadors de la indústria tèxtil. Abundaven els obrers no qualificats, mariners, pescadors, etc., i per sota els treballadors assalariats, com criats, pastors, que realitzen feines agropecuàries al servei de l'amo. Finalment, els jornalers, contractats per un salari. En l'estrat inferior, apareixen els pobres i els marginats, el nombre dels quals va haver d'augmentar a Alacant, com en la resta de llocs, des de mitjan segle XIV com a conseqüència de les calamitats de l'època, en particular les epidèmies i la guerra amb Castella.

L'economia

En l'estat actual dels nostres coneixements el que sabem de l'economia alacantina medieval és que, com no podia ser menys, tenia una base agropecuària, ja que la major part de la seua població viu del camp, bé treballant-lo, bé gaudint de les seues rendes, com fa el patriciat. Però el seu port va fer que Alacant orientàs part d'aquesta producció cap a l'exportació, complementant-se el camp i la vila. Cereals per a l'abastament urbà i vinya per a l'exportació seran productes bàsics en el camp alacantí. S'hi afegien les panses, les figues, els fruites seques, el vi, l'espart, els productes estrella d'aquesta exportació, que va forjar la riquesa dels grups dirigents de la localitat.

Agricultura i comerç eren, per tant, els dos pols entorn dels quals girava l'economia local. Res no permet suposar, de moment, que Alacant tingués una ramaderia important, ni tampoc una artesanía desenvolupada, sinó més aviat deficient, incapaç de satisfer una demanda especialitzada. En canvi, el comerç va ser objecte d'una minuciosa regulació en la legislació d'Alfons X, des dels anys immediats a la conquesta, amb una àmplia gamma de privilegis i exempcions fiscals per a desenvolupar les activitats marítimes i mercantils, fruit d'una meditada i ben traçada política reial, en la qual es va manifestar clarament el propòsit de fer d'Alacant una de les portes d'eixida cap a la Mediterrània de la Corona castellana.

La tipologia dels cultius s'ajustava als condicionaments geogràfics i històrics d'aquestes terres, és a dir un clima mediterrani, d'escasses precipitacions, i una herència de l'etapa musulmana en cultius i regs, amb la clàssica trilogia mediterrània del blat, la vinya i l'olivera, completada amb els cultius d'horta, fruiters i plantes d'aprofitament industrial.

Els treballs recents de Sonia Gutiérrez han demostrat que l'horta d'Alacant és de disseny islàmic, aprofitant les aigües del riu Montnegre des de l'assut de Mutxamel, des d'on ix la xarxa de sèquies, articulada entorn de la sèquia Major (*cèquia Major d'Alacant*), de la qual ixen nou braços.³⁰ El tema de l'aigua és, per tant, de gran transcendència per a l'agricultura d'Alacant, donada la seua escassetat. El sistema de regs va ser respectat pels repobladors cristians, que es van limitar a introduir-hi millores respecte al que es feia «en temps de moros». En 1258 Alfons X donava a perpetuïtat als habitants de la ciutat l'ús i aprofitament de les aigües nascudes en el terme de Castalla, més les pluvials que a partir d'aquest terme afluien al riu Cabanes, que regava l'horta alacantina. Calia aprofitar fins a la darrera gota d'aigua, però els d'aigües amunt no es resignaven al privilegi alfonsí, per la qual cosa durant segles van disputar amb els d'aigües avall, els d'Alacant, per aquest recurs. Veiem com en la sentència arbitral donada per Joan Martínez Clavari, d'Alacant, i Vicent Tamarit, de València, com a jutges anomenats per la vila d'Alacant, i Ramon Vilanova, senyor de Castalla, el 13 de març de 1377 es va ordenar que en endavant Alacant i els seus veïns poguessen aprofitar-se de totes les aigües que nasquessin en els *ullals* i les fonts de les margjals d'Onil i correguessen pel riu de Castella o de Cabanes. Aquest mateix acord va ser confirmat en l'escriptura firmada pel senyor Bautista Ladrón, senyor de Castella, d'un costat, i Alacant, de l'altre, el 16 de juny de 1465.

L'altre gran problema que preocupava i enfrontava als alacantins era la propietat de l'aigua, ja que en aquest «secà regat» que és l'Horta d'Alacant, la seua escassetat la va convertir en article d'especulació, com veurem més avant al parlar del contingut dels documents, cosa que va obligar a la seua regulació per part de la Corona.

I junt amb el camp, el més destacat en la vida econòmica de la vila va ser la seua activitat mercantil, que, excepte les dificultats puntuals de l'època, no va deixar de prosperar durant tot l'Edat Mitjana, preparant el camí per al brillant futur dels Temps Moderns.

Aquesta activitat mercantil, que en gran manera era herència de l'època musulmana, estava orientada sobretot cap al comerç exterior, i fou afavorida per la creació d'un nou marc polític, social i econòmic. Alacant, com ja he dit, comptava amb una base agropecuària centrada, en bona part, en cultius susceptibles de ser exportats cap a altres mercats, a més de trobar-se en una zona de contacte entre dos mons complementaris, com eren el cristià i el musulmà del nord d'Àfrica i del regne de Granada, a més de ser porta d'entrada per al regne de Castella, és a dir, zona de distribució de productes cap a l'interior de la Península. A aquests factors generals s'afegirien altres d'específics, com l'obertura de l'estret de Gibraltar, l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó, etc.

¶ ³⁰ S. GUTIÉRREZ LLORET, «La huerta medieval. Los sistemas de riego», dins *Tibi, un pantano singular*, València, 1989, pp. 18-26; íd.,

«La huerta y el alfoz», *Historia de la ciudad de Alicante. II. Historia Medieval*, Alacant, 1990, pp. 151-176.